

JULIUSZ RACZKOWSKI* – TORUŃ
MONIKA JAKUBEK-RACZKOWSKA** – TORUŃ

DWA GOTYCKIE KRZYŻE RELIKWIARZOWE Z KOŚCIOŁA ŚW. JAKUBA W TORUNIU W MUZEUM DIECEZJALNYM W TORUNIU W ŚWIEŁE NAJNOWSZYCH BADAŃ¹

TWO GOTHIC RELIQUARY CROSSES FROM THE CHURCH OF ST JAMES IN TORUŃ IN THE DIOCESAN MUSEUM IN TORUŃ IN THE LIGHT OF THE LATEST RESEARCH

Abstract

In a small collection of medieval goldsmith works preserved from the heritage of Toruń and the Teutonic Order in Prussia, two large reliquary crosses, originally intended for particles of the Holy Cross, stored in the Diocesan Museum in Toruń and previously in Pelplin, attract particular attention. These are items made of gilded silver, encrusted and engraved; both are associated in literature with the Church of St James in Toruń, where they have been located since the 19th century. The authors examine both artefacts in detail, pointing out their structural complexity, analysing their form and ornamentation, as well as materials (the analysis used XRF testing to determine the elemental composition of metal alloys) and workmanship techniques. They point to the historical

* Juliusz Raczkowski – dr hab. nauk o sztuce, prof. UMK, Instytut Sztuk Plastycznych i Konserwacji Dziel Sztuki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

e-mail: jracz@umk.pl

<https://orcid.org/0000-0003-3081-8615>

** Monika Jakubek-Raczkowska – dr hab. nauk o sztuce, prof. UMK, Instytut Historii Sztuki i Dziedzictwa Kulturowego, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

e-mail: mracz@umk.pl

<https://orcid.org/0000-0002-7262-8468>

¹ Artykuł powstał na bazie referatu wygłoszonego na międzynarodowej konferencji naukowej „Rzemiosło artystyczne w muzeach i zbiorach kościelnych”, zorganizowanej przez Muzeum Archidiecezji Warszawskiej 14 listopada 2022 roku. Autorzy pragną złożyć podziękowania dyrekcji Muzeum Diecezjalnego w Toruniu, ks. dr. Zbigniewowi Walkowiakowi oraz p. Katarzynie Bucław, za możliwość badań i dokumentacji obu zabytków oraz zgodę na ich publikację.

diversity of the structure of both items, in which multiple transformations are evident, e.g. stylistic remake, changes in function, repairs and others. Neither of them was originally located in the Church of St James, where no relics of the Holy Cross were recorded in the Middle Ages. The smaller object (inv. no MDT-Z-51) may have come from the Cistercian Benedictine nuns (who had this relic in the Church of the Holy Cross) and may have been transferred to St James's Church with them after the reform. In its present form, it integrates parts of three different 15th-century objects, at least one of which was added in the 20th century. The larger of the crosses (inv. no MDT-Z-55), an exceptionally elaborate piece of goldsmithing, is possibly the *crux argentea deaurata* known from Dominican sources in Toruń. Its main part, most likely of Rhenish artistic origin, dates back to the end of the 14th century; the 17th-century base, most likely added by the Dominicans, is the work of a local workshop owned by Albrecht I Weimmer. It most likely reached the Church of St James after 1834 (Prussian dissolutions).

Keywords: sacred art; goldsmithing; Gothic; Prussia; monasteries; dissolutions; reliquary cross; relics; authenticity/integrity of artefacts; Diocesan Museum in Toruń

Translated by Marek Robak-Sobolewski

Streszczenie

W niedużym zespole średniowiecznego złotnictwa zachowanym z dziedzictwa Torunia i państwa zakonnego w Prusach uwagę zwracają dwa sporych rozmiarów krzyże relikwiarzowe, przeznaczone pierwotnie dla partykuł drzewa Krzyża św., przechowywane w Muzeum Diecezjalnym w Toruniu, a wcześniej w Pelplinie. Są to dzieła ze złożonego srebra, inkrustowane i grawerowane; oba w literaturze wiązane są z kościołem św. Jakuba w Toruniu, gdzie znajdowały się od XIX wieku. Autorzy dokonują rozwarstwienia obu zabytków, wskazując na ich strukturalną złożoność, analizują ich formę i zdobienia, materiał (w analizie wykorzystano badania składu pierwiastkowego stopów metali z zastosowaniem XRF) i technikę wykonania. Wskazują na zróżnicowanie historyczne struktury obu dzieł, w których czytelne są wielokrotne przekształcenia, np. aktualizacja stylowa, zmiana funkcji, naprawy i inne. Żadne z nich nie znajdowało się pierwotnie w kościele św. Jakuba, w którym w średniowieczu nie odnotowano relikwii drzewa Krzyża św. Mniejszy obiekt (nr inw. MDT-Z-51) może pochodzić od cysterek-benedyktynek (które w kościele św. Krzyża miały tę relikwię) i być może wraz z nimi po reformie trafił do kościoła św. Jakuba. W obecnej formie integruje części trzech różnych XV-wiecznych przedmiotów, z których przynajmniej stopa została dodana dopiero w XX wieku. Większy z krzyży (nr inw. MDT-Z-55), niezwykle kunsztownej roboty, to być może znany z toruńskich źródeł dominikańskich *crux argentea deaurata*. Jego główna część, najprawdopodobniej nadreńskiej proveniencji artystycznej, pochodzi z końca XIV wieku; XVII-wieczna stopa, dodana najpewniej przez dominikanów, to dzieło z miejscowego warsztatu Albrechta I Weimera. Do kościoła św. Jakuba trafiła zapewne po 1834 roku (kasaty pruskie).

Słowa kluczowe: sztuka sakralna; złotnictwo; gotyk; Prusy; klasztory; kasaty; krzyż relikwiarzowy; relikwie; autentyczność/integralność zabytków; Muzeum Diecezjalne w Toruniu

Zasób średniowiecznego złotnictwa Torunia nie jest zbyt obfity – obejmuje zaledwie kilka zabytków przechowywanych w skarbcach kościelnych lub w regionalnych zbiorach muzealnych. Stan badań na ich temat jest skąpy i ogranicza się do wzmianek w kilku klasycznych już opracowaniach, m.in. w monografii złotnictwa gotyckiego na Pomorzu pióra Kingi Szczepkowskiej-Naliwajek² oraz w studium Tadeusza Chrzanowskiego i Mariana Korneckiego o złotnictwie toruńskim³; w dotychczasowych badaniach zdecydowanie więcej uwagi poświęcono toruńskiemu złotnictwu w okresie nowożytnym⁴. Okazją do wnikliwszego rozpoznania zachowanych dzieł z toruńskiego dziedzictwa sakralnego były prace prowadzone w ramach projektu „Inwentarz sztuki Torunia, część I. Dziedzictwo sakralne, zespół staromiejski” (2018-2024)⁵, podczas których badaniom poddano architekturę, wystrój i wyposażenie dwóch gotyckich kościołów – katedry

² K. Szczepkowska-Naliwajek, *Złotnictwo gotyckie Pomorza Gdańskiego, Ziemi Chełmińskiej i Warmii*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987.

³ T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Złotnictwo toruńskie. Studium o wyrobach cechu toruńskiego od wieku XIV do 1832 roku*, Warszawa 1988, s. 24-36.

⁴ Zob. przede wszystkim prace Michała F. Woźniaka: M. Woźniak, *Sztuka złotników toruńskich okresu manieryzmu i baroku*, Toruń-Warszawa 1987; tenże, *Sztuka złotnicza w Toruniu*, w: *Klejnot w koronie Rzeczypospolitej: sztuka zdobnicza Prus Królewskich*, t. 2, Katalog, red. Cz. Betlejewska, Gdańsk 2006, s. 59-71; tenże, *Złotnictwo toruńskie XVII w.*, w: *Królewskie miasto: trzy stulecia przemian kultury artystycznej Torunia 1454-1793: katalog*, red. M. Kurkowski, Toruń 2021, s. 81-92. O nowożytnych złotnikach toruńskich zob. też m.in.: J. Tylicki, *Bröllmannowie: złotnicy toruńscy przełomu XVII i XVIII w. (część I)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo”, 16 (1992) s. 91-128; tenże, *Bröllmannowie: złotnicy toruńscy przełomu XVII i XVIII w. (część II)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo”, 19 (1993) s. 55-100; K. Krupska, B. Łyczak, *Kontrakty między ks. Janem Ewertowskim a toruńskim złotnikiem Jacobem Weintraubem na wykonanie sreber do kościoła św. Tomasza Apostoła w Nowym Mieście Lubawskim z lat 1711-1728*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 79 (2017) nr 1, s. 131-156. Osobnych badań doczekały się srebra wotywny: K. Krupska, *Nowożytnie złotnictwo wotywny na Ziemi Chełmińskiej*, [kps pracy doktorskiej, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu], Toruń 2015; P. Piotrowska-Górkowska, *Nowożytnie srebrne aplikacje z toruńskiego ośrodka złotniczego*, [kps pracy doktorskiej, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu], Toruń 2024.

⁵ Przeprowadzona została szeroko zakrojona inwentaryzacja i szczegółowa dokumentacja, obejmująca także rzemiosło artystyczne, której celem była nowa identyfikacja oraz ocena stanu zachowania sakralnego dziedzictwa miasta. Dokumentacji towarzyszyły badania styloznawcze, wsparte kwerendą archiwalną i badaniami technologicznymi, dla złotnictwa – głównie z wykorzystaniem przenośnego spektrometru rentgenowskiego XRF z kalibracją do metali (wyk. analiz: J. Raczkowski), pozwalającą na uzyskanie precyzyjnych danych w zakresie składu zastosowanych stopów. W ten sposób udało się przebadать wszystkie gotyckie naczynia i sprzęty oraz większość nowożytnych, które są przechowywane w zakrystiach kościoła NMP i katedry św. Janów, w muzeach diecezjalnych w Toruniu i Pępulinie, a także w Muzeum Okręgowym w Toruniu.

(dawnej staromiejskiej fary) pw. św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty oraz pofranciszkańskiego kościoła Wniebowzięcia NMP⁶; na marginesie tych prac przebadane zostały również niektóre zabytki pochodzące z kościoła św. Jakuba, a przechowywane w Muzeum Diecezjalnym w Toruniu. Działania te przyniosły szereg nowych rozpoznań dotyczących toruńskiego złotnictwa, publikowanych w osobnych studiach przez Michała F. Woźniaka⁷, upublicznionych także przy okazji wystawy czasowej „Diocesis Nostrae Patroni” w Muzeum Diecezjalnym w Toruniu w 2023 roku⁸. W zakresie rzemiosła średniowiecznego do nowych odkryć należy ujawnienie nieznanych i nieodnotowanych dotąd późnogotyckich mosiężnych świeczników ołtarzowych w zasobie katedralnym, a także identyfikacja tzw. cyborium z kościoła św. Jakuba jako obiektu nieintegralnego, skomponowanego w XIX wieku⁹. Niniejsze studium prezentuje nowe ustalenia dotyczące dwóch kolejnych obiektów złotniczych ze świątyni świętojakubskiej; są to gotyckie krzyże relikwiarzowe, które przechowywane były przez kilkadziesiąt lat w Muzeum Diecezjalnym w Pelplinie¹⁰, a od 2014 roku znajdują się w Muzeum Diecezjalnym w Toruniu pod numerami inwentarzowymi MDT-Z-51 oraz MDT-Z-55 i prezentowane są na ekspozycji stałej¹¹.

⁶ Wyniki badań zostały zreferowane w tomie *Pofranciszkański kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu. Architektura – wystrój – wyposażenia w świetle najnowszych badań*, red. M. Jakubek-Raczkowska, J. Raczkowski, Toruń 2023.

⁷ Zob. M.F. Woźniak, *Zabytki złotnictwa związane z biskupem chełmińskim Mikołajem Czapitemem*, w: *Studia nad dziedzictwem artystycznym Torunia i ziemi chełmińskiej w czasach Mikołaja Kopernika*, red. M. Jakubek-Raczkowska, J. Raczkowski, Toruń 2023, s. 131-181; tenże, *Kielichy w kościele pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu przeniesione z kościoła św. Wawrzyńca (naczynia i sprzęty liturgiczne roboty złotniczej w kościołach Torunia, cz. 1)*, w: *Pofranciszkański kościół Wniebowzięcia NMP*, s. 435-483; tenże, *Kielich Albrechta I Weimмера z ok. 1600 roku w kościele pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu (naczynia i sprzęty liturgiczne roboty złotniczej w kościołach Torunia, cz. 2)*, w: *Pofranciszkański kościół Wniebowzięcia NMP*, s. 485-519.

⁸ Osobnych studiów na marginesie wystawy doczekały się aplikacje na obraz św. Rozalii i patronek pruskich: J. Raczkowski, K. Buclaw, *Obraz św. Rozalii i Patronek Pruskich w kościele św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Toruniu i jego złotnicze aplikacje w świetle badań historycznych i zabytkoznawczych*, w: *Diocesis nostrae patroni: wydawnictwo jubileuszowe z okazji trzydziestej rocznicy erygowania Diecezji Toruńskiej*, red. J. Raczkowski, Toruń 2022, s. 262-302; P. Piotrowska, J. Raczkowski, *Aplikacje złotnicze obrazu św. Rozalii, bł. Juty i bł. Doroty z Mątownów*, w: *Diocesis nostrae patroni*, s. 314-319.

⁹ M. Jakubek-Raczkowska, *Tak zwane cyborium z kościoła pw. św. Jakuba w Toruniu. Uwagi na temat integralności zabytku*, w: *Dziedzictwo Torunia i ziemi chełmińskiej – odkrycia i reinterpretacje*, red. M. Jakubek-Raczkowska, Toruń 2021, s. 135-145.

¹⁰ Nr inw. MDP 61/Zł (mniejszy) oraz MDP 62/Zł (większy); zob. R. Ciecholewski, *Skarby Pelplina*, wyd. 2, Pelplin 2008, s. 169-170.

¹¹ Obydwa bywały pokazywane na wystawach czasowych w innych lokalizacjach. W Muzeum Okręgowym w Toruniu znalazły się na ekspozycji „Ars sacra” w 1993 roku, zob. *Ars sacra. Dawna sztuka diecezji chełmińskiej. Katalog wystawy*, red. M. Woźniak, Toruń 1993, nr kat. 56 i 57, s. 57 (M. Woźniak). Większy krzyż prezentowano jeszcze na wystawie „Klejnot w koronie Rzeczypospolitej” w Muzeum Narodowym w Gdańsku w 2006 roku, zob. *Klejnot w koronie Rzeczypospolitej. Sztuka zdobnicza Prus Królewskich*, t. 2, *Katalog*, red. Cz. Betlejewska, Gdańsk 2006, nr kat. II.56, s. 124 (K. Kluczajd), a w 2024 roku w Muzeum Okręgowym w Toruniu na wystawie „Oprawy gotyckie”,

Pochodzenie i datowanie obu nie jest potwierdzone źródłowo. Do lat 80. XX wieku znajdowały się one w kościele św. Jakuba – świątyni parafialnej Nowego Miasta Torunia, będącej w średniowieczu pod patronatem zakonu krzyżackiego i pod opieką zakonu cysterek, a w okresie późnonowożytnym pełniącej symultanicznie funkcje kościoła parafialnego i kościoła klasztoru benedyktynek kongregacji chełmińskiej. Oba zabytki musiały trafić tu wtórnie: od początku pełniły bowiem funkcję relikwiarzy, w których zdeponowane były przede wszystkim (choć nie-wyłącznie) partykuły drzewa Krzyża św. Tymczasem kościół św. Jakuba, służący ubogiej gminie rzemieślniczej, nie posiadał w średniowieczu znaczącego skarbu relikwiowego – przynajmniej źródła o takowym milczą. Cenne relikwie Krzyża wymieniane są za to w innych toruńskich świątyniach.

Problem zasobów partykuł czczonych w Toruniu nie jest jeszcze w pełni naświetlony i zasługuje na osobne opracowanie¹². Z całą pewnością można stwierdzić, że centrum kultu relikwii był kościół dominikański pw. św. Mikołaja w Nowym Mieście. Czczono tu m.in. relikwie żywego Krzyża, obdarzone licznymi odpustami od końca XIV i w XV wieku¹³. W przypadku kościoła toruńskich franciszkanów pw. Wniebowzięcia NMP w Starym Mieście źródła milczą na temat relikwii. Mało jak dotąd rozpoznany, ale ważny i liczny skarb relikwiowy miał staromiejski kościół farny św. Jana¹⁴, który nie prowadził jednak szczególnej promocji kultu tych relikwii. Pielęgnowało go jedynie bractwo kapłańskie Bożego Ciała, które było w posiadaniu kolejnej w Toruniu partykuły Krzyża św., obdarzonej w średniowieczu

zob. *Oprawy gotyckie XIII-XVI wieku ze zbiorów toruńskich / Gothic book bindings from the 13th – 16th centuries in Toruń collections*, red. A. Wagner, Toruń 2024, nr kat. 96, s. 262-263 i nn.

¹² Ogólne informacje na ten temat zestawili W. Rozyńkowski, *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006, s. 220-222, 227. Wstępne wyniki badań nad pobożnością związaną z kultem relikwii prezentuje artykuł: M. Jakubek-Raczkowska, „*Qui flexis genibus devote oraverint...*”. *O praktykach odpustowych w średniowiecznym Toruniu*, w: *Kościół w miastach południowego półwyspu Bałtyku i obszarów sąsiednich (XIII–XVI w.)*, red. A. Girsztowt-Biskup, M. Sumowski, Toruń 2025 (w druku).

¹³ Z uczczeniem tych relikwii wiązały się następujące odpusty: Jakub, bp Konstancji, odpust 40-dniowy, 1392, zob. Archiwum Diecezjalne w Pelplinie (dalej: ADP), Monast. Tor.-dom, k. 35r; Mikołaj Schieffenburg, bp chełmiński, odpust 40-dniowy, 1392, zob. tamże; Jan Kropidło, bp chełmiński, odpust 40-dniowy, 1399, zob. ADP, Monast. Tor.-dom, k. 34r-34v; Arnold Stapil, bp chełmiński, odpust 40-dniowy, 1403, ADP, Monast. Tor.-dom, k. 34r; Henryk Vogelsang, bp warmiński, odpust 40-dniowy, 1410, ADP, Monast. Tor.-dom, k. 33v. O kulcie relikwii u toruńskich dominikanów zob. Ł. Myszk, *Dominikanie w Toruniu od XVI do XIX w. Katolicki zakon w protestanckim mieście*, Kraków 2015, s. 264-268, 313-315.

¹⁴ Zarówno spisy sporządzone w XVII wieku przy okazji nowej aranżacji i uzupełnienia go o relikwie jezuickie, jak i zachowane zabytki, w tym gotyckie hermy relikwiarzowe, wskazują, że przynajmniej pewna część skarbu relikwiowego miała średniowieczną genezę (wiele z relikwii zostało zbezczeszczone lub zniszczone podczas najazdu szwedzkiego w 1703 roku); część zapomnianego zasobu została odkryta w ramach projektu „Inwentarz sztuki Torunia”, zob. A. Grabowska-Lysenko, *Do rozmnożenia chwały Pańskiej y czci SS. Iego. O niektórych relikwiarzach z toruńskiego kościoła św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, związanych z nimi ołtarzami i ich znaczeniu dla dziedzictwa regionu – na marginesie niedawnego odkrycia zbioru relikwii w toruńskiej katedrze*, w: *Dziedzictwo Torunia i ziemi chełmińskiej*, s. 159-206.

indulgencjami¹⁵. Ważnym centrum kultu relikwiiowego był kościół cysterek-benedyktynek pw. św. Krzyża i św. Jana Ewangelisty na Chełmińskim Przedmieściu, zniszczony częściowo podczas wojen polsko-krzyżackich, opuszczony przez mniszki po 1414 roku. Przechowywane tam części drzewa Krzyża św., wystawiane najpewniej na ołtarzu głównym, cieszyły się lokalną czcią i obdarzone były odpustami¹⁶. Relikwie Krzyża św. posiadał wreszcie Zakon Szpitala NMP Domu Niemieckiego w Jerozolimie: wezwanie Krzyża św. nosiła toruńska kaplica konwentualna¹⁷ (losy krzyżackich relikwii po 1454 roku nie są potwierdzone archiwalnie¹⁸). Źródła podają, że u dominikanów, w kościele św. Jana i u cysterek cenne części były przechowywane w srebrnych, złożonych repozytoriach: *crucis argenta deaurata*. Można zatem mniemać, że obydwa omawiane tu złotnicze zabytki, należące do tego właśnie typu, pochodzą z zasobu którejś z wymienionych świątyń; Łukasz Mysza wiązał oba z kościołem dominikanów¹⁹. Niestety, także w świetle źródeł nowożytnych ich identyfikacja nie jest możliwa – mimo funkcjonującej tradycji badawczej, wiążącej je z dominikanami. Ślady historii są natomiast zachowane w strukturze obu tych dzieł: obydwa przeszły szereg dawnych przekształceń, nie wszystkie odnotowano w dotychczasowych studiach.

Mniejszy z krzyży o numerze inw. MDT-Z-51 (il. 1a-b) ma dość prostą strukturę i skromną dekorację. Nosi liczne ślady przekształceń, napraw, uzupełnień i nie jest integralny; składa się z przynajmniej trzech partii, wykonanych w różnym czasie, z różnych materiałów – co wykazały badania XRF – i pierwotnie należących do różnych sprzętów. Zasadnicza część, czyli gotycki *crux immisa*, jest wykonana z wielu elementów kutych lub lanych w srebrze, pierwotnie złożonych ogniowo²⁰. Każde z ramion (il. 2) jest zbudowane z dwóch płaskich blach połączonych lutem, profilowanych na obrzeżu i szfzowanych na krawędziach, a zakończone ozdobnym treflem. Połączenie blach na treflach wzmacniają drobne plastyczne listki.

¹⁵ Z uczczeniem tych relikwii wiązał się odpust abp. ryskiego Sylwestra Stodeweschera z 1451 roku, zob. Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej (dalej: AADDT), sygn. GQ026, Księga bractwa Bożego Ciała, Toruń, s. 17-18.

¹⁶ Z uczczeniem tych relikwii wiązały się następujące odpusty: Jan, bp Massy, nuncjusz papieski, 1393, odpust 100-dniowy (m.in. za datek na ozdoby dla krzyża relikwiarzowego), zob. *Urkundenbuch des Bisthums Kulm*, t. 1, *Das Bisthum Culm unter dem deutschen Orden 1243-1466*, Bd. C.P. Woelky, Danzig 1885, t. 1 (dalej: UBC), nr 398; Arnold Stapil, bp chełmiński, odpust 40-dniowy, 1410, zob. UBC, nr 468; Henryk Vogelsang, bp chełmiński, odpust 40-dniowy, 1410, zob. UBC, nr 467.

¹⁷ Rozynkowski, *Omnes sancti*, s. 222.

¹⁸ Ponieważ część zasobu relikwiiowego Zakonu NMP zawędrowała do toruńskich kościołów parafialnych, relikwie te mogły trafić np. do bractwa Bożego Ciała, odnotowane są od 1451 roku (por. przyp. 14).

¹⁹ Mysza, *Dominikanie w Toruniu*, s. 267-268.

²⁰ Badania XRF, J. Raczkowski, 2020, potwierdzają użycie złota, a piki rtęci wskazują na złożenie ogniowe (amalgamatem rtęciowym). Krzyż był pozłożony zarówno na awersie, jak i na rewersie, ale w wielu partiach złożenie jest obecnie wytarte.

Skośne fazy obu blach zdobią naprzemienne ukośne szrafowania, które dają efekt romboidalnego fryzu, miejsce połączenia obu części ramienia markują zaś odlane osobno (w wielu fragmentach) listwy z plastyczną, drobną czołganką.

Rewersy są grawerowane – na każdym ramieniu umieszczono akantową kolumnę o symetrycznym układzie, wyrastającą z liściastej szypułki i zakończoną kwiatem lub szyszką. Na belce pionowej obie kolumny rosną ku górze, a na ramionach poziomych – od zewnątrz ku środkowi krzyża. W treflowych zakończeniach belek widnieją symbole czterech ewangelistów (il. 3) z pustymi banderolami, u góry – majestatycznie wyprężona i wydłużona sylweta orła rozkładającego skrzydła, z dziobem zwróconym w lewo, po bokach – skrzydlaty lew i wół (bestie ujęte są profilem i zwrócone antytetycznie na zewnątrz). Z powodu uszkodzenia krzyża brakuje postaci anioła, która była umieszczona w dolnym treflu; zachował się tylko górny obrys jej nimbu. Trefl został od strony rewersu wtórnie uzupełniony rekonstrukcją odlaną w mosiądzu²¹; objęła ona całe wypełnienie elementu oraz fragment zewnętrznej czołganki²².

Na awersie w belki krzyża wprawiono prostokątne, odlewane i pozłoczone listwy z ażurowym fryzem maswerkowym, zbudowanym z rozet wypełnionych wirującymi rybimi pęcherzami. W zakończeniach ramion mieszczą się koliste medaliony w otoku z ornamentem sznurowym, zawierające dawniej kryształowe przezrocza z relikwiami (już w XIX wieku były one puste)²³. Stylizowane trefle ozdobiono – prawdopodobnie wtórnie – pojedynczymi koralami, z których większość przepadła²⁴. Ramiona zostały połączone z umieszczoną centralnie, kolistą płaską puszką ze złożonego srebra, mieszczącą niegdyś relikwie Krzyża św.²⁵ Obecny sposób połączenia ramion z puszką, dobrze czytelny od strony rewersu (il. 4), nasuwa poważne wątpliwości co do oryginalności tego działania; wewnętrzne zakończenia ramion są prowizorycznie docięte do jej kształtu, a od strony awersu zwraca uwagę wtórne uzupełnienie prawego ramienia wstawką z mosiądzu, na której nieudolnie wygrawerowano fragment ornamentu (stop²⁶ odpowiada składem zrekonstruowanemu treflowi, co wskazuje, że działania te wykonano jednocześnie).

Na awersie medalion zachował wypukłe kryształowe przezrocze, ujęte w dekoracyjną złożoną oprawę (il. 5), zdobioną ornamentem sznurowym, drobnymi bezstylowymi guzami oraz pojedynczymi koralami. Pierwotnie układ tych inkrustacji

²¹ Badania XRF, J. Raczkowski, 2020, potwierdzają skład z udziałem miedzi (70%) i cynku (23%).

²² Na rewersie uzupełniona czołganka jest płaska i gładka. Od strony awersu (wokół lewego fragmenty trefla) pączki są plastyczne, ale bardzo uproszczone, a w łukowatym zakończeniu z otworem na sztyft brakuje dekoracji maswerkowej.

²³ Zob. J. Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Thorn*, Danzig 1889, Beilage 27.

²⁴ Najpewniej po trzy na każdym treflu, mocowane na drucikach nanizanych w pozostawionych otworkach (zachowały się tylko dwa koraliki).

²⁵ Dwie prostopadłe skrzyżowane drzazgi są widoczne na fotografii opublikowanej przez Heisego, *Die Bau- und Kunstdenkmäler*, Beilage 27; nieco przekrzywione względem stanu z XIX wieku, drzazgi można dostrzec jeszcze na zdjęciu w monografii Chrzanowskiego, Korneckiego, *Złotnictwo toruńskie*, il. barwna II.

²⁶ Badania XRF, J. Raczkowski, 2020.

był inny, na co wskazują puste otwory i ślady po lucie; być może puszkę i trefle starano się ujednolicić wtórnie wspólną dekoracją z koralami. Rewers puszki zamyka koliste wieko z grubej blachy z grawerowanym wizerunkiem *Agnus Dei* (il. 6), zamocowane wtórnie, co jest wyraźnie czytelne na jego odwrociu (ma ono inny układ dawnych otworów mocujących i do obiektu zostało przytwierdzone na wkręty).

Niska, prosta w formie, czterograniasta stopa (il. 7) o grubych ściankach, wykonana ze złoczonej blachy miedzianej²⁷, zaopatrzona jest w graniasty, pusty wewnątrz trzon²⁸ z dwiema graniastymi, fasetowymi tralkami. Powierzchnię jej płaszcza zdobi dobrej klasy, precyzyjnie grawerowana dekoracja. Na frontalnym polu widnieje wizerunek świętego biskupa, wykonany w technice puncowania (il. 8). Ukazany jako brodaty, dojrzały mężczyzna, ujęty frontalnie w półpostaci, święty odziany jest w miękko sfałdowany ornat i mitrę, w lewej ręce trzyma pastorał, prawą błogosławi; twarz zwraca nieznacznie w prawo. Brak atrybutów indywidualnych sugeruje, że jest to św. Mikołaj, pozostający w żywym kulcie w państwie zakonnym w Prusach i na ogół przedstawiany w tym regionie wyłącznie z insygniami pontyfikalnymi. Tło wizerunku zdobi linearna, falująca wić roślinna. U dołu znajduje się minuskułowa rymowana inskrypcja w języku dolnoniemieckim, wskazująca, że stopa była elementem fundowanym osobno, zapewne przez osobę świecką, skoro napis jest *in vulgari*: „Betet vor den got | der desen fus | hergegeben hot”²⁹. Każde z pozostałych trzech pól wypełniają grawerowane pojedyncze układy akantu z centralnym kwiatonem i dynamicznymi symetrycznymi odgałęzieniami, w każdym polu o nieco innych proporcjach i rysunku.

W literaturze dzieło jest określane jako robota miejscowa. Na wtórność połączenia dwóch zasadniczych elementów trafnie zwróciła uwagę Kinga Szczepkowska-Naliwajek: krzyż datowała na ok. 1470 rok, a stopę – na pierwszą połowę XV wieku³⁰. Z dokumentacji archiwalnej z końca XIX wieku, przechowywanej w Archiwum Państwowym w Toruniu, a zamieszczonej w inwentarzu Johanna Heisego, który jako pierwszy opublikował ten zabytek³¹ (il. 9), wynika, że krzyż był wówczas samodzielny i pełnił funkcje procesyjne, zaopatrzony we wtórną tulejkę. Stopę z wizerunkiem świętego biskupa – jako „Fuss zur Aufstellung eines Kreuzes” – J. Heise odnotował jako osobny obiekt³². Być może trafiła tu po kasatach pruskich z kościoła dominikanów³³ – wskazywałaby na to jej ikonografia; połączenie obu części było zaś działaniem już XX-wiecznym.

²⁷ Badania XRF, J. Raczkowski, 2020, wykazały ponad 90-procentowy udział miedzi, a także złoto i rtęć (wskazując na złoczenie ogniowe). Złoczenie jest na całej powierzchni przetarte, w wielu miejscach pojawiają się wykwyty korozji chlorkowej.

²⁸ Zdaniem Szczepkowskiej-Naliwajek, *Złotnictwo gotyckie*, s. 244, jest to wtórny dodatek, należy jednak odnotować ten sam skład stopu i zachowane reliktozo złoczenie ogniowe.

²⁹ Lekcja napisu: dr Marta Czyżak.

³⁰ Szczepkowska-Naliwajek, *Złotnictwo gotyckie*, s. 244; za nią M. Woźniak: *Ars Sacra*, nr kat. 57, s. 57 (M. Woźniak).

³¹ Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler*, Beilage 27-28.

³² Tamże, s. 220-221.

³³ *Ars Sacra*, nr kat. 57, s. 57 (M. Woźniak).

Datowanie poszczególnych elementów obiektu można nieznacznie zrewidować. Wydaje się, że ramiona krzyża mogły powstać jeszcze na początku XV wieku. Nie przeczą temu ani formy pęcherzowe (można je znaleźć w snycerstwie toruńskim ok. 1400³⁴), ani schematyczne formy akantu. Również styl przedstawień symboli ewangelistów na rewersie, o smukłych proporcjach, określonych płynnymi giętkimi liniami, z miętko sfalowanymi banderolami, można datować ok. 1400 roku. Puszka, do której przyłączone są ramiona, jest gotycka, ale nie ma datujących cech; korale i guzy nie są oryginalne. Późnogotyckie cechy stylowe nosi wizerunek *Agnus Dei*, umieszczony na wieku kapsuły, o twardo łamiących się krańcach proporca, i to on zapewne był podstawą datowania przyjętego przez K. Szczepkowską-Naliwajek³⁵. Jak już wspomniano, jest to jednak element wtórny. Tłumaczy to, dlaczego koncepcja obrazowa jest tu inna: Baranek został osadzony w scenerii roślinnej, a tło jest gładkie, podczas gdy u pozostałych wyobrażeń zostało pokryte całkowicie ornamentalnym szrafowaniem, położonym także pod akantową wicią.

Stopa obiektu, przyłączona do niego najpóźniej, jest również gotycka. Jako całość jest dość nietypowa. Skoro była fundowana osobno i opatrzona inskrypcją, musiała być dość kosztowna i przeznaczona do prominentnego obiektu, być może krzyża. Została jednak sprawiona w nieszlachetnym metalu (co maskowało pierwotnie złocenie), o dość surowej, mało wymyślnej formie; ukształtowanie trzonu i graniastych tralek (jeśli przyjąć, że są one integralne) przypomina bardziej gotyckie lichtarze lane z brązu i mosiądzu niż ówczesne dzieła złotnicze. Jest to argument za wykonaniem tego obiektu na miejscu, po okresie apogeum artystycznego miasta ok. 1400 roku, kiedy popadło ono w kryzys w wyniku wojny Zakonu NMP z Polską. Wizerunek świętego, wykonany w tzw. stylu pięknym, nosi pewne cechy manieryzacji, jak przerysowana, ekspresyjna fizjonomia, dynamiczne sploty włosów, dekoracyjny układ draperii. Wskazuje to na czas powstania w drugiej ćwierci XV wieku³⁶, podobnie można datować formy gęstego, suchego akantu i krój wyostrzonych, smukłych liter inskrypcji.

Podsumowując, relikwiarz z kościoła św. Jakuba nie jest integralny i ma za sobą liczne przekształcenia, również w zakresie funkcji. W bliżej nieuchwytnym już momencie, z całą pewnością przed końcem XIX wieku, uformowano krzyż procesyjny, udokumentowany w inwentaryzacji Heisego. Ramiona, będące elementem najstarszym, zostały przymocowane na wkrety do puszek relikwiiowej. Brakujące (uszkodzone wcześniej?) fragmenty ramion dorobiono z mosiądzu, imitując gotyckie formy. Obie części zostały prawdopodobnie wtórnie przyozdobione koralami, a puszkę zamknięto wiekiem, pochodzącym z innego obiektu; dodano bezstylową tulejkę na drzewce. Tak skonstruowany krzyż procesyjny przerobiono w XX wieku na ołtarzowy, łącząc go z nieco młodszą stopą i usuwając tulejkę.

Trudno się dziwić, że w żadnym spisie inwentarzowym z kościołów toruńskich nie da się tego obiektu zidentyfikować; raczej nietrafnie łączono go jako całość

³⁴ Zdobienia z rybich pęcherzy noszą przede wszystkim stalle w kościele NMP z początku XV wieku.

³⁵ Szczepkowska-Naliwajek, *Złotnictwo gotyckie*, s. 244.

³⁶ Tamże, tu: pierwsza połowa XV wieku.

z kościołem św. Mikołaja³⁷. Można natomiast poczynić pewne uwagi przynajmniej odnośnie do proveniencji puszek. Jeszcze w XIX wieku zawierała ona relikwie Krzyża św., przyozdobione wówczas ornamentem tekstylnym w typie *Klosterarbeit* (na podłożu tekstylnym z drobnym haftem wokół drzazg i z papierową (?) falbanką, tworzącą kolisty otok), co luźno wskazywałoby na jej związek z konwentem żeńskim. Być może były to relikwie wymieniane w odpustach dla toruńskich cysterek-benedyktynek na przełomie XIV i XV wieku. Jest wysoce prawdopodobne, że ze zrujnowanego klasztoru na Chełmińskim Przedmieściu mniszki ocaliły cenniejsze elementy wyposażania, które zostały przeniesione do kościoła Ducha Świętego, a następnie (po wojnach szwedzkich) do kościoła św. Jakuba. Dekoracje we wnętrzu kapsuły wskazują, że była ona ozdobiona – pewnie przez mniszki – w okresie nowożytnym. Relikwiarza z drzazgami Krzyża św. nie odnotowuje niestety inwentarz kasacyjny z 1817 roku³⁸; należy raz jeszcze podkreślić, że krzyż jest udokumentowany u św. Jakuba dopiero w końcu XIX wieku. Z kolei stopa, niezwiązana wówczas z tym krzyżem, może pochodzić z dziedzictwa podominikańskiego, którego duży zasób trafił po kasacie do kościoła św. Jakuba; świętego biskupa można kojarzyć z patronem kościoła dominikanów, św. Mikołajem.

Drugi z zabytków – krzyż o numerze inw. MDT-Z-55 (il. 10) – jest o wiele bardziej okazały, zdecydowanie kunsztowniejszej roboty, z precyzyjną dekoracją również na rewersie; lepiej rozpoznany w literaturze i zachowany w dużo lepszym stanie, choć również nieintegralny. Znacznie większy od pierwszego³⁹, ma ponad metr wysokości. Zasadnicza partia tego obiektu to smukły płaski krzyż ze złoczonego srebra⁴⁰, którego forma i dekoracja nawiązują najpewniej do idei drzewa życia. Belki wykonane są z dwóch kutych blach, łączonych lutem, a w kilku miejscach nitami, maskowanymi na obu stronach kutymi czwórliściami. Jego ramiona rozgałęziają się przy końcach w rodzaj trefla o wklęsłe podciętych krawędziach. Powierzchnię belek zdobi obustronnie płaska, delikatna, falista więc roślinna z symetrycznie rozmieszczonymi, wydłużonymi listkami, wykonana w technice precyzyjnego puncowania; zagęszczenie punktów na obrzeżach liści nadaje im efekt

³⁷ Mysza, *Dominikanie w Toruniu*, s. 268, łączył z nim odnotowany w 1785 roku srebrny krzyż relikwiarzowy o miedzianej stopie, zawierający relikwie Krzyża św. (por. przyp. 60): żeby przyjąć taką identyfikację, należałoby założyć, że obiekt został scalony, uzupełniony i osadzony na wtórnej stopie z przedstawieniem św. Mikołaja jeszcze najpewniej przez dominikanów przed końcem XVIII wieku, a po przeniesieniu do kościoła św. Jakuba – rozdzielony na dwie części, z których główną przerobiono na krzyż procesyjny, by w wieku XX znów scalać oba elementy.

³⁸ K. Ciesielska, *Inwentarze kościoła św. Mikołaja i klasztoru dominikanów w Toruniu z lat 1817 i 1831*, „Zapiski Historyczne”, 48 (1983) s. 130-132 (*Argentalia*).

³⁹ Dokładne wymiary zabytku: 109 cm wys., 66,5 cm szer.; trójliść lewy: 26,2 cm wys.; trójliść prawy: 27 cm wys.; trójliść górny: 27,4 cm wys.; medaliony: 7 cm ø; puszki na relikwie: górna 6,9 cm ø; prawa: 6,9 cm ø; lewa: 6,7 cm ø; dolna: 6,8 cm ø; zamknięcie puszek centralnej: 9 cm ø; trzon: 19,5 cm wys.; stopa: 41,5 × 35,5 cm.

⁴⁰ Badania XRF, J. Raczkowski, 2021. Obecność rtęci w pomiarach wskazuje na złocenie ogniowe, a silny pik złota – na kruszec wysokiej próby.

światłocieniowy. Wić tworzy szczególnie atrakcyjne układy na rewersie krzyża – z każdej strony bujna kompozycja wąsów, porośniętych powiększającymi się liśćmi, wyrasta z pojedynczej, kielichowej szypułki.

Belki są na całej długości okonturowane przez wąskie, proste wałeczki, które wywijają się przy krańcach, przybierając formę roślinną: na każdym trzonku trefla rozwidlają się w kompozycję trzech ażurowych, roślinnych wolut, zawiniętych wokół plastycznych liści. Te są giętkie i postrzępione; na awersie mają plastyczne, ostro łamane użylenie, na awersie jest ono zaznaczone linearnie (il. 11). Pędy zostały odlane osobno i zamocowane lutowaniem od strony rewersu. Kompozycję każdego układu wzbogacono ponadto o dwie, również dolutowane sprężynki z grubego drutu; odrastają one spomiędzy pędów niczym wąsy czepne u winnej latorośli.

Na awersie krzyża umieszczono kapsuły relikwiowe (il. 12), kryte wypukłe wyszlifowanymi kryształami górskimi, po jednej większej, kolistej, w zakończeniach ramion; cztery mniejsze (jedna o bardziej owalnym kształcie) znajdują się pośrodku belek, a jedno kwadratowe *reservaculum* – w dolnej części belki pionowej. Wszystkie ujęte są w lekko wypukłe, gładkie bordiury i drobny ornament sznurowy. Większość kapsuł zachowała oryginalną zawartość. Jak wynika z wpisów poświęceniowych (il. 13), wykonanych *rubro* gotycką minuskułą o cechach paleografii przełomu XIV i XV wieku, mieszczą się w nich relikwie świętych męczenników, m.in. Euzebiusza, Maurycego i Legii Tebańskiej; świętych dziewic: Agnieszki, Katarzyny, Doroty, Juliany, Pelagii, Florentyny oraz Urszuli; św. Stanisława Biskupa, apostołów Bartłomieja i Andrzeja, a także szczególna relikwia maryjna – mleka Najświętszej Marii Panny⁴¹ (*Lac BMV*)⁴². Jest to bardzo

⁴¹ Napisy wykonano prawdopodobnie na cienkim białym pergaminie leżącym na płótnie, zabezpieczającym relikwie (dokładna identyfikacja podłoża – pergamin czy cienka zaprawa – nie jest możliwa bez naruszenia kapsuł). Najlepiej zachowały się inskrypcje w medalionach bocznych i górnym. Inskrypcja w kapsule w zakończeniu lewego ramienia krzyża brzmi: „Relique sanctorum m(arty)/rum(?). De sancta Pela(gia)?, / de sancto Euzebio episcopo, / de Legio Thebeo, / de sancta Agneti(s)”; w kapsule w zakończeniu prawego ramienia: „De sancta Katherina, de sancta Dorothe(a)? / de sancto Bartholomeo apostoli (s) / de sancto Andrea”. Napisy poświęceniowe w górnym medalionie są słabo czytelne: „In hanc vor (...) S(anc)t(a)e iuliane virginis, De beata Ursula, Lac beatae Virginis Mariae (...) Florentini virginis (?) Stanislav martiris”; lekcja: M. Czyżak. W owalnym medalionie dolnym nie widać żadnych pozostałości po wpisie; w mniejszych medalionach na belce poziomej zachowały się tylko okruszki podłoża z pozostałościami liter; pod nimi widoczne są partycuły kości i podkład z białej tkaniny, najpewniej – płótna lnianego. Fragmenty tekstylnego podkładu o regularnym splocie, farbowanego na kolor czerwony, o odcieniu zbliżonym do purpury, są też widoczne w większych medalionach. W kolistym medalionie u dołu krzyża widać fragment kości na tkaninie o drobniejszym splocie; jest to prawdopodobnie uzupełnienie nowożytnie. Pani dr Marcie Czyżak z Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu składamy serdeczne podziękowania za pomoc w odczytaniu zachowanych tekstów i konsultacje w zakresie paleografii.

⁴² Relikwia o podobnej nazwie, zapewne pozyskana dla Torunia jeszcze w średniowieczu, została odnotowana w XVII wieku w nowożytnym relikwiarzu Świętych Dziewic i Wdów w farze świętojańskiej w Toruniu, przy czym był to kamień z grotu leżącej na trasie ucieczki do Egiptu, który tylko zwyczajowo nazywano Mlekiem Marii: „Lapis de Antro (vulgo Lac beatae MARIAE dicto) in quo fugiens metum Herodis in Egyptum Virgo Dei para cum Infante Filio eundem Dei Natum uberibus suis lactabat”), zob. Grabowska-Lysenko, *Do rozmnożenia*, s. 201.

rzadki pod względem zawartości i nieznany w literaturze zasób relikwiowy, który przetrwał – jak się wydaje – w nienaruszonym stanie od XV wieku. Znacznie wzbogaca on wiedzę o kulcie świętych partykuł w średniowiecznym Toruniu i w Prusach (pod tym względem wymaga dalszego opracowania i włączenia do przekrojowych badań nad tym zagadnieniem).

Na skrzyżowaniu ramion umieszczone jest największe *reservaculum*. Puszka ma formę kolistą, okolona jest na awersie i na rewersie ażurową koronką z drobnych fleuronów, a jej otok zdobią korale mocowane na sztyftach o czwórlistnej dekoracji – cztery większe umieszczono na osiach, po dwa mniejsze pomiędzy nimi. Owalna kapsuła w centrum, kryta wypukłym polerowanym kryształem i ujęta w drobny ornament sznurowy, zachowała partykuły drzewa Krzyża (drzazga zamocowana w drewnianym krzyżyku). Są one umieszczone na tekstylnym podkładzie, na którym w czasach nowożytnych wyhaftowano metalowymi nićmi promienistą glorię. Na belkach krzyża przy kapsule umieszczone zostały pojedyncze, płaskie, wykonane osobno, grawerowane czwórliscie oraz plastyczne pięciopłatkowe rozetki o silnie uwypuklonym środku. Od strony rewersu puszkę zamyka mosiężne, wtórne wieczko bez dekoracji.

Najbardziej okazałym elementem zabytku są cztery plastyczne medaliony z symbolami ewangelistów (il. 14), zamocowane promieniście pomiędzy ramionami krzyża; rozstawione ukośnie listewki, do których je przylutowano, są wpuszczone w otok puszek. Mają formę kolistych plakiet ujętych w gruby, gładki pęd, od którego odrastają pojedyncze, przestylizowane (postrzępione i wydłużone) listki latorośli, rozchodzące się na zewnątrz. Utrzymują one plastyczny pierścień, lekko odsunięty od krawędzi medalionu, z regularnie rozmieszczonymi przewiązkami ze skręconego drutu. Otok każdego medalionu zdobią ponadto po cztery korale na sztyftach. Wnętrze medalionów wypełnia na awersie półtransparentna emalia, położona w technice *translucida*, na podłożu ozdobionym nieregularnie wygrawerowaną, romboidalną kratką. Na błękitnym tle umieszczone są półplastyczne symbole (ponad belką poziomą lew i orzeł, poniżej anioł i wół), wykonane w starannym odlewie, wyczelowane i wykończone grawerunkiem. Lekko wypukłe rewersy medalionów, okolone osobno wykrojoną, zygzakowatą falbanką, zdobią wielopłatkowe, dwuwarstwowe rozety, wykonane drobnym puncowaniem.

Krzyż osadzony jest na smukłej ośmiolistnej stopie, kutej ze srebra i złoczonej ogniowo⁴³, z kunsztownie trybowaną dekoracją (il. 15). Na każdym z segmentów znajduje się medalion z wyobrażeniem jednej z *arma passionis*, powyżej zaś manierystyczna ornamentyka w typie rolwerku i schweifwerku. Stopę łączy z krzyżem wieloboczny trzon z ażurowymi tralkami i puklowanym nodusem. Jest to w całości niewątpliwie element nowożytny roboty miejscowej – nosi cechę miejską Torunia oraz znak złotniczy jednego z lepszych toruńskich złotników Albrechta I Weimera, czynnego w latach 1590-1613⁴⁴; Michał F. Woźniak datuje

⁴³ Badanie XRF, J. Raczkowski, 2021. Na złocenie ogniowe wskazuje obecność rtęci w pomiarze.

⁴⁴ Ligowane litery inicjalne imienia i nazwiska z uproszczoną gałązką u dołu; zdaniem Woźniaka jest to najstarszy znak stosowany przez tego złotnika, zob. Woźniak, *Kielich Albrechta I Weimera*, s. 495.

ten element na ostatnią dekadę XVI wieku⁴⁵. Z istotniejszych uzupełnień należy odnotować dodanie wtórnych masywnych kaboszonów z kamieni szlachetnych⁴⁶ (niektóre zastąpione imitacją z kolorowego szkła) i wtórne łączenie medalionów na blaszki, być może wykonane przy okazji montażu na nowej stopie. Krzyż – jako całość ze stopą i nodusem – pochodzi z przełomu XVI i XVII wieku i nie był już później przerabiany.

Gotycka część zabytku o dekoracyjnej formie *arboris vitae* kunsztem złotniczym wyróżnia się na tle produkcji pruskiej; Szczepkowska-Naliwajek podkreślała jego artystyczne odosobnienie na tle złotnictwa Torunia i regionu⁴⁷. W literaturze zabytek datowany jest zgodnie na przełom XIV i XV wieku⁴⁸; słusznie i jednomyślnie wskazywano też na jego nadreńskie filiacje. Znamiona kolońskiej produkcji złotniczej z lat ok. 1400 nosi lekka, ażurowa kompozycja krzyża o smukłych proporcjach⁴⁹, jego ozdobne wykończenie – z charakterystycznymi szczegółami (sprężynki, ażurowe medaliony, inkrustacja z drobnych koralików lub pereł na sztyftach)⁵⁰ i rozwiązaniami technicznymi (emalia i technika drobnego puncowania dająca efekty światłocieniowe)⁵¹. Przyjęło się jednak, że dzieło powstało na miejscu. Adam Bochnak i Julian Pagaczewski⁵², a za nimi Tadeusz Chrzanowski i Marian Kornecki sugerowali inspirację wcześniejszym krzyżem relikwiarzowym z Brodnicy, który za sprawą Władysława Jagiełły znalazł się w Sandomierzu, gdzie jest przechowywany do dziś⁵³; M.F. Woźniak nie wykluczał natomiast nadreńskiego

⁴⁵ *Ars sacra*, s. 57: 1600; Woźniak, *Kielich Albrechta I Weimmera*, s. 494, 497: 1590-1600.

⁴⁶ Ciecholewski, *Skarby Pelplina*, s. 169, sugeruje, że dodał je Weimmer.

⁴⁷ Szczepkowska-Naliwajek, *Złotnictwo gotyckie*, s. 95.

⁴⁸ J.M. Fritz, *Goldschmiedekunst der Gotik in Mitteleuropa*, München 1982, s. 265: początek XV wieku; Szczepkowska-Naliwajek, *Złotnictwo gotyckie*, s. 243-244, nr kat. 168: k. XIV w.; *Ars sacra*, s. 57: 1400; *Klejnot w koronie*, s. 124, nr kat. II.56: ok. 1400; Ciecholewski, *Skarby Pelplina*, s. 169: k. XIV w.; *Oprawy gotyckie*, s. 262: 1400. Wcześniej jedynie: A. Bochnak, J. Pagaczewski, *Polskie rzemiosło artystyczne wieków średnich*, Kraków 1959, s. 187: druga połowa XIV wieku.

⁴⁹ Podobne proporcje, kształt i zdobnictwo mają krzyże kolońskie – z Solingen-Gräfrath (zob. Fritz, *Goldschmiedekunst*, il. 439) oraz z kościoła św. Kolumby w Kolonii, dziś w skarbcu katedralnym (Fritz, *Goldschmiedekunst*, il. 440; B. Schock-Werner, R. Lauer, L. Becks, *Die Schatzkammer des Kölner Domes*, Köln 2000, nr kat. 80, s. 55).

⁵⁰ Jako przykład podobnych rozwiązań szczegółowych można przytoczyć relikwiarz z 1385 roku przechowywany w skarbcu w Essen (nr inw. 26), zdobiony grubymi sprężynkami, emalią oraz postaciami aniołów o proporcjach bardzo zbliżonych do anioła-symbolu św. Mateusza na krzyżu toruńskim (przewężona talia, podniesione spiczaste skrzydła, gruszkowata głowa okolona grubymi puklami włosów), zob. *Der Essener Domschatz*, Hg. B. Falk, Essen 2008, s. 120-121, nr kat. 43; por. Fritz, *Goldschmiedekunst*, il. s. 196; motyw medalionu, wokół którego owija się winna latorośl, prezentuje np. kolońska monstrancja ze skarbcza katedralnego w Kolonii (ok. 1400), zob. Fritz, *Goldschmiedekunst*, il. na s. 424, i Schock-Werner, Lauer, Becks, *Die Schatzkammer*, s. 52, nr kat. 74.

⁵¹ Technika drobnego puncowania, zastosowana do akantowych wici, pojawia się np. na krzyżu z Solingen-Gräfrath, gdzie użyto jej do opracowania przedstawień figuralnych.

⁵² Bochnak, Pagaczewski, *Polskie rzemiosło*, s. 187.

⁵³ Chrzanowski, Kornecki, *Złotnictwo toruńskie*, s. 30.

importu⁵⁴. Mając na względzie cechy stylowe i rzadkie, precyzyjne techniki, należy wziąć pod uwagę i tę możliwość, co pośrednio mogłaby potwierdzać obecność w jednej z kapsuł relikwii męczenników Legii Tebańskiej, czczonych w Kolonii. Z drugiej strony, Toruń ok. 1400 roku przeżywał swe gospodarcze i kulturowe apogeum – miejscowa działalność wykształconego na zachodzie złotnika nie wydaje się w tym okresie czymś niecodziennym; zwraca uwagę powinowactwo zdobień krzyża z dekorowaną koralami puszką, która od toruńskich benedyktynek trafiła do Żarnowca. Problem ten wymaga dalszych badań.

Choć i w przypadku tego dzieła proveniencja nie jest potwierdzona i nie można z nim utożsamiać żadnego obiektu z toruńskich inwentarzy kasacyjnych, wykonanie stopy właśnie ok. 1600 roku – wskazujące na kult zawartych w krzyżu relikwii – oraz jej pasywna ikonografia zdają się pośrednim argumentem za pochodzeniem krzyża z dominikańskiego kościoła św. Mikołaja. Wprawdzie kusząca wydaje się możliwość, że zawierający liczne partykuły obiekt jest tym, przy którym dwa różne odpusty – za uczczenie relikwii Krzyża i za uczczenie relikwii świętych – można było uzyskać w farze świętojańskiej⁵⁵. Droga tego dzieła z bractwa Bożego Ciała do kościoła św. Jakuba, gdzie krzyż z całą pewnością znajdował się w XIX wieku, byłaby jednak trudna do odtworzenia. Ponadto zasób relikwii wymienionych w przywileju indulgencyjnym z 1451 roku nie pokrywa się z wpisami w kapsułach omawianego zabytku.

Jak już wspomniano, relikwie Krzyża św. znajdowały się w dominikańskim kościele św. Mikołaja przynajmniej od końca XIV wieku⁵⁶, co zgadza się z przyjętym datowaniem dzieła oraz paleografii wpisów w kapsułach, i pozostawały w kulcie w okresie nowożytnym. Fakt, że wśród partykuł znajduje się relikwia św. Stanisława, wydaje się istotnym argumentem za dominikańskim pochodzeniem dzieła. Polski patron był wprawdzie uwzględniany w pruskich kalendarzach diecezjalnych, ale poza kościołem cystersów w Pelplinie⁵⁷ trudno w średniowiecznych Prusach odnotować żywe przejawy jego kultu. Tymczasem u toruńskich dominikanów, którzy należeli w średniowieczu do prowincji polskiej i utrzymywali kontakty z Krakowem, już w 1310 roku modlitwa w kościele w dniu wspomnienia św. Stanisława obdarzona była 40-dniowym odpustem⁵⁸. Warto też podkreślić, że

⁵⁴ *Ars sacra*, s. 57 (dzieło powstałe w Nadrenii lub wykonane w Toruniu przez złotnika stamtąd przybyłego).

⁵⁵ W 40-dniowym odpuscie abp. ryskiego Sylwestra Stodeweschera dla bractwa Bożego Ciała z 1451 roku jest mowa o krzyżu z wieloma relikwiami: „(...) Coram reliquiis ad hanc Fraternitatem spectantibus, videlicet Ligni vivificus Crucis, Andreas, Thomas, Philippi et Jacobi ac Simonis et Judas Apostolorum, Georgii, Lamberti, Laurentii, Cosmae et Damiani Martirum, Catharinae, Barbarae, Margharitae, Dorotheae virginum ac Agnetis, Scholastica, Gertrudis, Ursula et Elisabeth vidua quae in quadam Cruce argentea et deaurata recondites et reservata”, zob. AADDT, sygn. GQ026, s. 17-18 (wyróżnienie – autorzy).

⁵⁶ Por. przyp. 12.

⁵⁷ Świątynia cysterska nosiła wezwanie NMP, św. Bernarda, Benedykta i Stanisława.

⁵⁸ Warto odnotować, że indulgencję zapewnili m.in. hierarchowie polscy Jakub Świnka, abp gnieźnieński i Gerwad, bp włocławski, przywilej podpisałi też Herman, bp chełmiński i Dominik, bp metelleński. ADP, Monast. Tor.-dom, k. 35r-35v.

ok. 1600 roku zaopatrzenie krzyża w nową stopę nie miałoby racji bytu w żadnym innym toruńskim kościele: świątynie mariacka i świętojakubska należały wówczas do protestantów, świętojańska funkcjonowała jako symultaniczna i ok. 1600 przechodziła dopiero w ręce jezuitów, których działalność fundacyjna datuje się nieco później; siostry benedyktyнки „biedowały” na Powiślu. Jedynym miejscem, gdzie relikwiarz mógłby funkcjonować w kulcie ok. 1600 roku, w dodatku miejscem na tyle zasobnym, by przydać mu kosztowny element złotniczy o świeżych formach artystycznych i bogatym pasyjnym programie ikonograficznym, był kościół św. Mikołaja. Należy jednak dla porządku nadmienić, że dominikańskie źródła średniowieczne nie wymieniają w złożonym krzyżu innych relikwii niż „życiodajnego drzewa krzyża”, a XVIII-wieczne wzmianki o krzyżach relikwiarzowych – w tym dotycząca relikwiarza Krzyża św. – nie odpowiadają temu dziełu⁵⁹. Jego związek z toruńskimi predykantami musi zatem pozostać w sferze wprawdzie wiarygodnych, ale tylko hipotez.

Toruńskie krzyże to obiekty o skomplikowanej – niestety, niepoświadczonej źródłowo – historii, której ślady utrwalone są w ich strukturze i nawarstwieniach. Przedstawiona analiza, choć nie rozstrzyga zagadnień proveniencyjnych, dowodzi konieczności wnikliwej autopsji zabytkoznawczej, zwłaszcza pod kątem integralności i autentyczności; rejestruje zarazem potrzebę stałej aktualizacji stanu badań nawet w odniesieniu do tych dzieł, których rozpoznanie i ocena są trwale ugruntowane w literaturze.

REFERENCES / BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Dawnych Diecezji Toruńskiej w Toruniu (AADDT)
sygn. GQ026, Księga bractwa Bożego Ciała, Toruń.

Archiwum Diecezjalne w Pelplinie (ADP)
Monast. Tor.-dom.

Opracowania

Ars sacra. Dawna sztuka diecezji chełmińskiej. Katalog wystawy, red. M. Woźniak, Toruń 1993.

Bochnak Adam, Pagaczewski Julian, *Polskie rzemiosło artystyczne wieków średnich*, Kraków 1959.

⁵⁹ Inwentarz z 1785 roku wymienia „Krzyż cały srebrny otwierany z P. Jezusem z promieniami i 4 Ewangelistami w końcach, z Relikwiami S^o Ojca, S. Katarzyny Seneńskiej i S^o Walętego” oraz „Krzyż srebrny z postumentem miedzianym i Relikwią Drzewa Krzyża S^o”, cyt. za: W. Szoldrski, *Z dziejów dominikanów toruńskich*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 8 (1829-1931) s. 73 i 74.

- Chrzanowski Tadeusz, Kornecki Marian, *Złotnictwo toruńskie. Studium o wyrobach cechu toruńskiego od wieku XIV do 1832 roku*, Warszawa 1988.
- Ciecholewski Roman, *Skarby Pelplina*, wyd. 2, Pelplin 2008.
- Ciesielska Karola, *Inwentarze kościoła św. Mikołaja i klasztoru dominikanów w Toruniu z lat 1817 i 1831*, „Zapiski Historyczne”, 48 (1983) s. 188-199.
- Der Essener Domschatz*, Hg. B. Falk, Essen 2008.
- Dioecesis nostrae patroni: wydawnictwo jubileuszowe z okazji trzydziestej rocznicy erygowania Diecezji Toruńskiej*, red. J. Raczkowski, Toruń 2022.
- Dziedzictwo Torunia i ziemi chełmińskiej – odkrycia i reinterpretacje*, red. M. Jakubek-Raczkowska, Toruń 2021.
- Fritz Johann Michael, *Goldschmiedekunst der Gotik in Mitteleuropa*, München 1982.
- Grabowska-Lysenko Alicja, *Do rozmnożenia chwale Pańskiej y czczy SS. Iego. O niektórych relikwiarzach z toruńskiego kościoła św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty, związanych z nimi ołtarzach i ich znaczeniu dla dziedzictwa regionu – na marginesie niedawnego odkrycia zbioru relikwii w toruńskiej katedrze*, w: *Dziedzictwo Torunia i ziemi chełmińskiej – odkrycia i reinterpretacje*, red. M. Jakubek-Raczkowska, Toruń 2021, s. 159-206.
- Heise Johannes, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Thorn*, Danzig 1889.
- Jakubek-Raczkowska Monika, „*Qui flexis genibus devote oraverint...*”. *O praktykach odpustowych w średniowiecznym Toruniu*, w: *Kościół w miastach południowego pobrzeża Bałtyku i obszarów sąsiednich (XIII-XVI w.)*, red. A. Girsztowt-Biskup, M. Sumowski, Toruń 2025 (w druku).
- Jakubek-Raczkowska Monika, *Tak zwane cyborium z kościoła pw. św. Jakuba w Toruniu. Uwagi na temat integralności zabytku*, w: *Dziedzictwo Torunia i ziemi chełmińskiej – odkrycia i reinterpretacje*, red. M. Jakubek-Raczkowska, Toruń 2021, s. 135-145.
- Klejnot w koronie Rzeczypospolitej. Sztuka zdobnicza Prus Królewskich*, t. 2, *Katalog*, red. Cz. Betlejewska, Gdańsk 2006.
- Krupska Katarzyna, *Nowożytnie złotnictwo wotywnie na Ziemi Chełmińskiej*, [kps pracy doktorskiej, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu], Toruń 2015.
- Krupska Katarzyna, Łyczak Bartłomiej, *Kontrakty między ks. Janem Ewertowskim a toruńskim złotnikiem Jacobem Weintraubem na wykonanie sreber do kościoła św. Tomasza Apostoła w Nowym Mieście Lubawskim z lat 1711-1728*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 79 (2017) nr 1, s. 131-156.
- Myszka Łukasz, *Dominikanie w Toruniu od XVI do XIX w. Katolicki zakon w protestanckim mieście*, Kraków 2015.
- Oprawy gotyckie XIII-XVI wieku ze zbiorów toruńskich / Gothic book bindings from the 13th –16th centuries in Toruń collections*, red. A. Wagner, Toruń 2024.
- Piotrowska Paulina, Raczkowski Juliusz, *Aplikacje złotnicze obrazu św. Rozalii, bł. Juty i bł. Doroty z Mątowów*, w: *Dioecesis nostrae patroni: wydawnictwo jubileuszowe z okazji trzydziestej rocznicy erygowania Diecezji Toruńskiej*, red. J. Raczkowski, Toruń 2022, s. 314-319.
- Piotrowska-Górkowska Paulina, *Nowożytnie srebrne aplikacje z toruńskiego ośrodka złotniczego*, [kps pracy doktorskiej, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu], Toruń 2024.
- Pofranciszkański kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu. Architektura – wystrój – wyposażenia w świetle najnowszych badań*, red. M. Jakubek-Raczkowska, J. Raczkowski, Toruń 2023.
- Raczkowski Juliusz, Buclaw Katarzyna, *Obraz św. Rozalii i Patronek Pruskich w kościele św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Toruniu i jego złotnicze aplikacje*

- w świetle badań historycznych i zabytkoznawczych, w: *Dioecesis nostrae patroni: wydawnictwo jubileuszowe z okazji trzydziestej rocznicy erygowania Diecezji Toruńskiej*, red. J. Raczkowski, Toruń 2022, s. 262-302.
- Rozynkowski Waldemar, *Omnes Sancti et Sanctae Dei. Studium nad kultem świętych w diecezjach pruskich państwa zakonu krzyżackiego*, Malbork 2006.
- Schock-Werner Barbara, Lauer Rolf, Becks Leonie, *Die Schatzkammer des Kölner Domes*, Köln 2000.
- Szczepkowska-Naliwajek Kinga, *Złotnictwo gotyckie Pomorza Gdańskiego, Ziemi Chełmińskiej i Warmii*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987.
- Szołdrski Władysław, *Z dziejów dominikanów toruńskich*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 8 (1829-1931) s. 43-86.
- Tylicki Jacek, *Bröllmannowie: złotnicy toruńscy przełomu XVII i XVIII w. (część I)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo”, 16 (1992) s. 91-128.
- Tylicki Jacek, *Bröllmannowie: złotnicy toruńscy przełomu XVII i XVIII w. (część II)*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo”, 19 (1993) s. 55-100.
- Urkundenbuch des Bisthums Kulm*, t. 1, *Das Bisthum Culm unter dem deutschen Orden 1243-1466*, Bd. C.P. Woelky, Danzig 1885.
- Woźniak Michał, *Sztuka złotnicza w Toruniu*, w: *Klejnot w koronie Rzeczypospolitej: sztuka zdobnicza Prus Królewskich*, t. 2, *Katalog*, red. Cz. Betlejewska, Gdańsk 2006, s. 59-71.
- Woźniak Michał, *Sztuka złotników toruńskich okresu manieryzmu i baroku*, Toruń-Warszawa 1987.
- Woźniak Michał, *Złotnictwo toruńskie XVII w.*, w: *Królewskie miasto: trzy stulecia przemian kultury artystycznej Torunia 1454-1793: katalog*, red. M. Kurkowski, Toruń 2021, s. 81-92.
- Woźniak Michał F., *Kielich Albrechta I Weimera z ok. 1600 roku w kościele pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu (naczynia i sprzęty liturgiczne roboty złotniczej w kościołach Torunia, cz. 2)*, w: *Pofranciszkański kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu. Architektura – wystrój – wyposażenia w świetle najnowszych badań*, red. M. Jakubek-Raczkowska, J. Raczkowski, Toruń 2023, s. 485-519.
- Woźniak Michał F., *Kielichy w kościele pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu przeniesione z kościoła św. Wawrzyńca (naczynia i sprzęty liturgiczne roboty złotniczej w kościołach Torunia, cz. 1)*, w: *Pofranciszkański kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Toruniu. Architektura – wystrój – wyposażenia w świetle najnowszych badań*, red. M. Jakubek-Raczkowska, J. Raczkowski, Toruń 2023, s. 435-483.
- Woźniak Michał F., *Zabytki złotnictwa związane z biskupem chełmińskim Mikołajem Crapitzem*, w: *Studia nad dziedzictwem artystycznym Torunia i ziemi chełmińskiej w czasach Mikołaja Kopernika*, red. M. Jakubek-Raczkowska, J. Raczkowski, Toruń 2023, s. 131-181.

Il. 1a-b. Krzyż relikwiarzowy z kościoła św. Jakuba w Toruniu, Muzeum Diecezjalne w Toruniu, nr inw. MDT-Z-51, a) awers, b) rewers, fot. J. Raczkowski

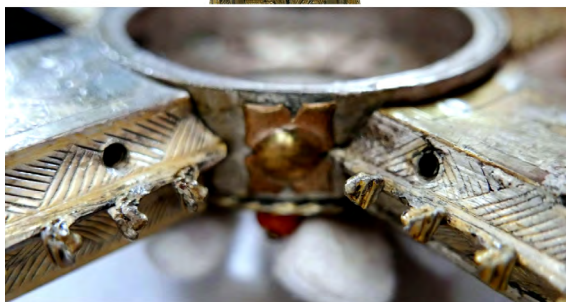

Il. 2a-b. Krzyż relikwiarzowy z kościoła św. Jakuba w Toruniu, Muzeum Diecezjalne w Toruniu, nr inw. MDT-Z-51, ramię poziome, a) awers, b) rewers, fot. J. Raczkowski

Il. 3. Krzyż relikwiarzowy z kościoła św. Jakuba w Toruniu, Muzeum Diecezjalne w Toruniu, nr inw. MDT-Z-51, medalion z symbolem św. Jana Ewangelisty, fot. J. Raczkowski

Il. 4. Krzyż relikwiarzowy z kościoła św. Jakuba w Toruniu, Muzeum Diecezjalne w Toruniu, nr inw. MDT-Z-51, kapsuła relikwiowa, rewers, fot. J. Raczkowski

Il. 5. Krzyż relikwiarzowy z kościoła św. Jakuba w Toruniu, Muzeum Diecezjalne w Toruniu, nr inw. MDT-Z-51, kapsuła relikwiowa, awers, fot. J. Raczkowski

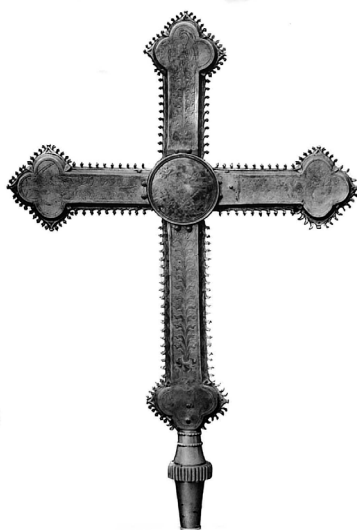
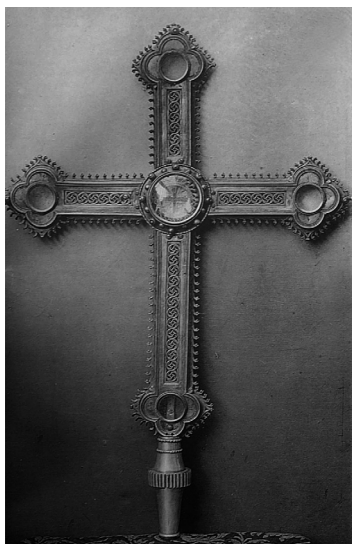
Il. 6a-b. Krzyż relikwiarzowy z kościoła św. Jakuba w Toruniu, Muzeum Diecezjalne w Toruniu, nr inw. MDT-Z-51, wieko kapsuły relikwiowej, a) awers z wyobrażeniem *Agnus Dei*, b) rewers, fot. J. Raczkowski

Il. 7. Krzyż relikwiarzowy z kościoła św. Jakuba w Toruniu, Muzeum Diecezjalne w Toruniu, nr inw. MDT-Z-51, stopa, fot. J. Raczkowski

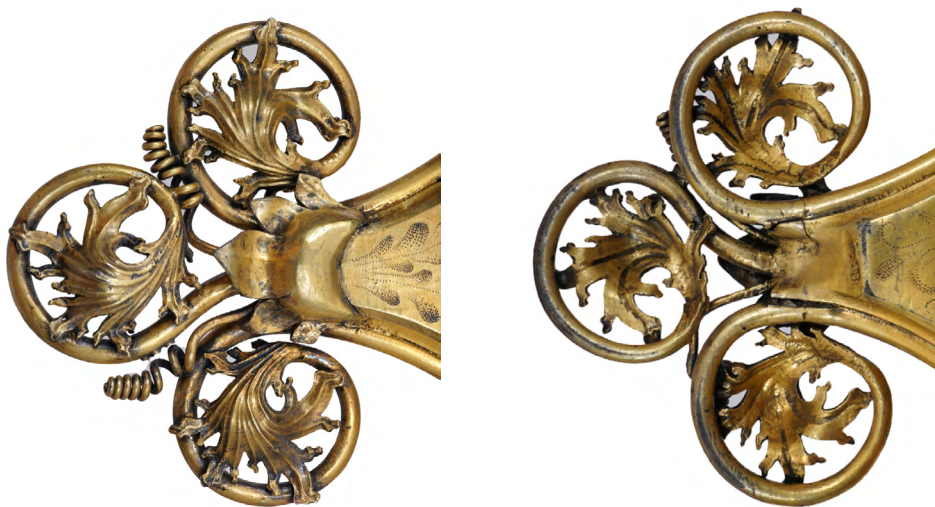
Il. 8. Krzyż relikwiarzowy z kościoła św. Jakuba w Toruniu, Muzeum Diecezjalne w Toruniu, nr inw. MDT-Z-51, fragment stopy z przedstawieniem św. Mikołaja, fot. J. Raczkowski

Il. 9. Krzyż relikwiarzowy z kościoła św. Jakuba w Toruniu, Muzeum Diecezjalne w Toruniu, nr inw. MDT-Z-51, stan z końca XIX wieku, a) awers, fot. Archiwum Państwowe w Toruniu, Album dawnych fotografii Torunia, nr 58, b) rewers, fot. J. Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Thorn*, Danzig 1889, Beilage 27

Il. 10a-b. Krzyż relikwiarzowy z kościoła św. Jakuba w Toruniu, Muzeum Diecezjalne w Toruniu, nr inw. MDT-Z-55, a) awers, b) rewers, fot. J. Raczkowski

Il. 11a-b. Krzyż relikwiarzowy z kościoła św. Jakuba w Toruniu, Muzeum Diecezjalne w Toruniu, nr inw. MDT-Z-55, treflowe zakończenie belki, a) awers, b) rewers, fot. J. Raczkowski

Il. 12. Krzyż relikwiarzowy z kościoła św. Jakuba w Toruniu, Muzeum Diecezjalne w Toruniu, nr inw. MDT-Z-55, fragment z kapsułami relikwijnymi, fot. J. Raczkowski

Il. 13. Krzyż relikwiarzowy z kościoła św. Jakuba w Toruniu, Muzeum Diecezjalne w Toruniu, nr inw. MDT-Z-55, fragment – kapsuła z inskrypcją, fot. J. Raczkowski

Il. 14a-b. Krzyż relikwiarzowy z kościoła św. Jakuba w Toruniu, Muzeum Diecezjalne w Toruniu, nr inw. MDT-Z-55, fragment – medalion z symbolem św. Jana Ewangelisty, a) awers, b) rewers, fot. J. Raczkowski

Il. 15. Krzyż relikwiarzowy z kościoła św. Jakuba w Toruniu, Muzeum Diecezjalne w Toruniu, nr inw. MDT-Z-55, stopa, fot. J. Raczkowski